

КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС ТА КРИМІНАЛІСТИКА; СУДОВА ЕКСПЕРТИЗА; ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ

УДК 340.1

DOI <https://doi.org/10.32838/TNU-2707-0581/2022.1/16>

Ковальова О.В.

Донецький державний університет внутрішніх справ

РОЗВИТОК СИСТЕМИ ІНФОРМАЦІЙНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ДОСУДОВОГО РОЗСЛІДУВАННЯ У XX СТОЛІТТІ

У статті розглядаються особливості розвитку системи інформаційного забезпечення досудового розслідування у XX столітті. Зазначено, що трасологічні та балістичні обліки, на відміну від дактилоскопічних баз даних і фотокарток, створювалися та формувалися значно пізніше, що було зумовлене відсутністю достатньої кількості наукових розробок та знань у цій царині. Повноцінний облік потребував ідентифікаційних (індивідуальних) даних, що вимагало від учених і практиків уміння відрізняти загальні ознаки слідів трасологічного чи балістичного походження від окремих, притаманних конкретному виду предмета (зброя, знаряддя суспільно небезпечного діяння, зразку зброї тощо). З розвитком знань у цій царині поширення набули так звані «криміналістичні мітки» – спеціальні індивідуальні позначки, котрі давали змогу більш якісно та швидко ідентифікувати предмет, за допомогою якого було вчинено протиправне діяння. З розвитком комп'ютерної техніки ведення криміналістичних обліків, зокрема карток, значно спростилося, що позитивно позначилося на процесі розслідування. З моменту комп'ютеризації криміналістичну інформацію почали диференціювати відповідно до видів судових експертиз; найбільш інформативними стали трасологічні, дактилоскопічні та балістичні обліки, які дали можливість швидкого розшуку не лише людей, а й знарядь вчинення кримінальних правопорушень, зброї тощо. Комп'ютерна техніка, а згодом і мережа Інтернет спростили обмін обліковою інформацією між підрозділами як усередині країни, так і на міжнародному рівні. Підсумовується, що генезис розвитку інформаційного забезпечення досудового розслідування можна умовно поділити на декілька періодів, котрі ознаменувалися революційними відкриттями, які надалі дали значний поштовх для розвитку криміналістичної науки. Це, зокрема, такі періоди: 1) стародавній (з II ст. до н. е.); 2) етап формування та розвитку наукових знань і вчень про інформаційне забезпечення розслідування протиправних діянь, апробації елементарних криміналістичних технологій у практиці судів із розгляду кримінальних справ (882 р. н. е. – 1917 р.); 3) період відродження та стрімкого розвитку криміналістичного вчення (з 1917 р. й донині).

Ключові слова: криміналістичні обліки, інформаційне забезпечення, досудове розслідування, криміналістичні мітки, бази даних.

Постановка проблеми. Розслідування кримінальних правопорушень являє собою алгоритм, котрий полягає в пошуку, вивченні та використанні інформації, яка здебільшого є доказовою та вирішує «долю» кримінального провадження й самого кримінального правопорушника. Становлення повноцінного інформаційного забезпечення досудового розслідування відбувалося впродовж тривалого часу, взявши початок ще до нашої ери. Такий стан зумовлений постійним пошуком його найбільш комфортних для забезпе-

чення реалізації завдань кримінального процесуального законодавства форм. Стрімкий розвиток інформаційного забезпечення досудового розслідування припав на XX століття. Отже, з огляду на зазначене пропонуємо зупинитися на розгляді цього періоду більш детально.

Виклад основного матеріалу. Так, після жовтня 1917 р. питаннями кримінальної реєстрації в Україні почав займатися кримінальний розшук, служби якого були створені на початку 1920 р. в усіх областях. Дактилоскопічна та алфавітна

реєстрація злочинців розглядалися як найважливіші засоби боротьби зі злочинністю. 5 жовтня 1918 р. Колегією НКВС прийняте Положення про організацію в органах внутрішніх справ РРФСР кримінально-пошукових установ. Це рішення поклало початок організації в органах міліції обліково-реєстраційної служби. Чітко налагоджені дактилоскопічна й алфавітна реєстрація злочинців із повною підставою розглядалися як найважливіші засоби боротьби зі злочинністю. У 1919 р. створені Центральне реєстраційне бюро та реєстраційні бюро в республіканських і губернських відділах та відділеннях карного розшуку [1]. Постановою Народного комісаріату юстиції України від 11 травня 1919 р. було введено в дію Положення про органи карного розшуку й судово-карної міліції, згідно з яким до складу Центральної секції судово-кримінального розшуку ввійшло реєстраційне бюро, яке займалося обліком реєстраційних і розшукових карток, дактилоскопічних листків злочинців та відповідало на запити місцевих секцій карного розшуку щодо встановлення судимості затриманих злочинців [2, с. 245]. До речі, варто зауважити, що українські вчені були майже єдиними прихильниками й послідовниками бертільйонажу та прагнули відродити й удосконалити антропометрично-дактилоскопічну реєстрацію кримінальних правопорушників.

Упродовж 1920–1921 рр. Центророзшук Української республіки видав низку нормативних документів, які регламентували питання кримінальної реєстрації. Зокрема, начальник Центрального реєстраційно-дактилоскопічного відділення Центророзшуку міліції УРСР професор О.М. Покровський у вересні – жовтні 1921 р. підготував низку інструкцій щодо впровадження антропометричних вимірювань затриманих осіб злочинних професій, а також розробив креслення й моделі антропометричних інструментів. Наприкінці грудня 1921 р. було виділено спеціальні кредити та замовлено виготовлення антропометричних інструментів для органів карного розшуку республіки, проте через заперечення Центророзшуку РРФСР від цієї ідеї на початку 1922 р. довелося відмовитися [3, с. 47]. Найімовірніше, такий стан був зумовлений скептичним ставленням більшості науковців і практиків до дієвості антропометричного методу та віднесенням його до рудиментарних криміналістичних засобів.

Унаслідок аналізу цих документів можна зазначити, що вперше в Україні була створена єдина дактилоскопічна система реєстрації. Ця

система передбачала єдині правила техніки дактилоскопіювання, класифікації дактилокарт і складання додаткової дактилоскопічної формули (основна дактилоскопічна формула залишалася без змін за системою Ф. Гальтона та Е. Генрі). Водночас, незважаючи на беззаперечні переваги дактилоскопічної системи (і скепсис наукової спільноти – О. К.), низка документів передбачала також реєстрацію злочинців за системою «словесного портрета» та антропометричними вимірами. Однак наприкінці 1922 р. антропометрія як обов'язкова система реєстрації злочинців була відмінена, реєстрація здійснювалася дактилоскопічним, фотографічним та алфавітним способом. В Україні налічувалося 40 реєстраційно-дактилоскопічних бюро, у великих містах – Харкові, Києві, Одесі, Дніпропетровську – реєстраційний апарат було передано до міських управлінь міліції та розшуку. Реєстраційні бюро обслуговували всю територію округу, проводили реєстрацію злочинних елементів та даних письмового розшуку [4, с. 58]. Логічно, що дактилоскопії віддавалася перевага, оскільки саме вона давала змогу максимально точно встановити особу, яка вчинила кримінальне правопорушення. Саме тому облік відбитків пальців рук, а також слідів, залишених на місці кримінального правопорушення, зробили більш комфортним процес розслідування.

У 1938 р. був утворений 1-й Спецвідділ НКВС – центральний інформаційний підрозділ для органів внутрішніх справ. З'явилися перші систематизовані знання, пов'язані з теорією криміналістичного прогнозування, які знайшли застосування в інформаційно-аналітичній роботі. Зокрема, Б.М. Шавер зазначав, що на основі вивчення конкретних даних про розслідування окремих категорій злочинів можна «визначити ще не розкриті, але можливі способи та прийоми вчинення злочинів» [5, с. 9]. У лютому 1941 р. відбувся поділ НКВС колишнього СРСР на два самостійні наркомати: НКВС та НКДБ. До структури Наркомату внутрішніх справ увійшов перший спецвідділ, якому були передані централізована оперативно-довідкова картотека та архів, з Головного управління міліції – алфавітна й дактилоскопічна картотеки централізованого обліку злочинців, з ГУЛАГу – картотеки централізованого обліку ув'язнених. Обліково-реєстраційні відділення та бюро, що перебували з 1918 р. у складі підрозділів карного розшуку управлінь міліції областей і країв, були переведені до системи перших спецвідділів наркомату [1].

Початок другого етапу розвитку інформаційно-аналітичної роботи (середина 1950-х – початок 1990-х рр.) пов'язаний із появою та розвитком перших систематизованих знань у сфері теорії оперативно-розшукової діяльності, становлення якої розпочалося зі створення 23 жовтня 1956 р. у Вищій школі Міністерства внутрішніх справ СРСР (м. Київ) самостійної кафедри оперативної роботи [1, с. 89]. Таким чином, можна сказати, що спочатку більшість інформаційно-аналітичних систем створювалася саме з метою забезпечення реалізації завдань, покладених на оперативно-розшукові підрозділи. Наразі такі бази даних використовуються і слідчими, і судовими експертами.

У 1952 р. відбулося організаційне розмежування в рядах Всесоюзної наукової спілки судових медиків і криміналістів, що призвело до певної дезінтеграції наукових знань у зазначених галузях, зокрема кримінально-процесуальній сфері та аналітичній діяльності. У результаті цих змін більше уваги було приділено розвитку власних теоретичних і прикладних аспектів інформаційно-аналітичної роботи, нерозривно пов'язаних із положеннями теорії оперативно-розшукової діяльності, що зароджувалася, та відтворенню традиційних форм аналізу, розроблених засновниками вітчизняного карного розшуку [6, с. 230].

Поява комп'ютерів та їх можливість за короткий термін із неймовірно високою швидкістю обробити тисячі однорідних записів відсунула картотечні шафи, заповнені паперовими картками, на задній план. Поступово правоохоронні органи в усьому світі почали переводити свої паперові архіви в електронні бази даних. Упровадження електронних обчислювальних машин привело до автоматизації оперативних обліків та створення перших автоматизованих інформаційно-пошукових систем оперативно-розшукового призначення, таких як «Облік» і «Розшук», а також підсистем «Сигнал», «Фільтр», «Мережа». Як зазначав С.С. Овчинський, в органах внутрішніх справ колишнього СРСР з початку 1970-х рр. було створено багато видів алфавітних картотек на різні категорії осіб. Усього існувало близько 70 назв алфавітних картотек. З метою централізації оперативно-розшукової інформації було створено систему інформаційних центрів, що зосередили більше 30 картотек ручного пошуку (за кличками п'яниць, небезпечних рецидивістів, власників нелегальних квартир тощо) [7, с. 99]. 9 листопада 1970 р. наказом Міністерства внутрішніх справ СРСР з метою «поліпшення системи інформації та використання її в оперативно-службовій

діяльності Міністерства внутрішніх справ» було створено головний інформаційний центр. Згодом наказом Міністерства внутрішніх справ СРСР від 17 травня 1971 р. № 0322 була оголошена типова структура інформаційних центрів [1]. Варто звернути увагу на те, що комп'ютеризація такої інформації дала можливість більш якісно забезпечити її захист від несанкціонованого доступу (надалі й шляхом кримінально-правової заборони таких діянь).

У перші ж роки за згодою з оперативними службами за допомогою електронно-обчислювальних машин були впроваджені в експлуатацію такі інформаційні системи, як «Волоцюги» та «Розшук». Уже 10 листопада 1971 р. головний інформаційний центр при Міністерстві внутрішніх справ був перетворений на Головний науково-дослідний центр управління та інформації, що надалі дало змогу успішно функціонувати регіональним інформаційним системам оперативно-розшукового призначення «Єрмак», «Квадрат» тощо. Однак ставлення до автоматизованих інформаційних систем оперативно-розшукового призначення в державі було неоднозначним. Так, у 1970-ті рр. була створена досить ефективна інформаційно-аналітична система «Паспорт», яка створювала можливість фіксувати й накопичувати інформацію про всі переміщення громадян через кордони СРСР. Використання цієї програми дало змогу розкрити резонансні злочини щодо незаконного вивозу антикваріату та ювелірних виробів із країни, а також контрабанди у великих розмірах, проте досить швидко система була ліквідована за вказівкою вищого керівництва держави як така, що «порушує права людини» [1].

Варто звернути увагу на те, що трасологічні та балістичні обліки, на відміну від дактилоскопічних баз даних і фотокарток, створювалися й формувалися значно пізніше, що було зумовлено відсутністю достатньої кількості наукових розробок і знань у цій царині. Повноцінний облік потребував ідентифікаційних (індивідуальних) даних, що вимагало від учених і практиків уміння відрізняти загальні ознаки слідів трасологічного чи балістичного походження від окремих, притаманних конкретному виду предмета (знаряддю суспільно небезпечного діяння, зразку зброї тощо). З розвитком знань у цій царині поширення отримали так звані «криміналістичні мітки» – спеціальні індивідуальні позначки, котрі давали змогу більш якісно та швидко ідентифікувати предмет, за допомогою якого було вчинено протиправне діяння.

На початку 1980-х рр. була розроблена методика комплексного економіко-правового аналізу господарської діяльності об'єктів, об'єднань, галузей народного господарства, що передбачала вивчення проблем забезпечення збереження соціалістичної власності та розроблення заходів щодо попередження безгосподарності, розкрадань, посадових і господарських злочинів [8, с. 21]. Прогностичному напрямку інформаційно-аналітичної роботи присвятили свої роботи В.С. Овчинський, С.С. Овчинський, Г.К. Синілов, А.Я. Мінін, В.П. Кувалдін, Л.Г. Горшенін, Є.М. Яковець та інші вчені [8, с. 24]. Основи інформаційного забезпечення органів внутрішніх справ України було започатковано в 70-х рр. XX століття Республіканським науково-дослідним інформаційним центром Міністерства внутрішніх справ УРСР, до основних напрямів діяльності якого належали: а) надання оперативно-довідкової, розшукової, статистичної та іншої інформації; б) збирання, обробка, зберігання, аналіз інформації про злочини та осіб, які їх учинили; в) розгляд матеріалів про оголошення та припинення розшуку осіб, які зникли безвісти, невпізнаних трупів, а також розшуку втрачених і виявлених номерних речей, зброї тощо [9]. Першими автоматизованими інформаційними системами були «Профілактика-Розшук», «Розшук», «Статистика» тощо. Наразі такі інформаційні системи дають змогу не лише систематизувати наявні дані, а й шляхом зіставлення встановлювати тотожні кримінальні правопорушення відповідно до слідів, залишених на їх місці.

Оскільки прийняття рішень правоохоронними органами на національному рівні вимагало опрацювання значних масивів інформації, для обробки, зберігання та використання оперативної інформації почали застосовувати потужні автоматизовані інформаційні системи. Характерною особливістю третього етапу стала комп'ютеризація інформаційно-аналітичної роботи, що знаменувало собою революцію в технологіях отримання, обробки, систематизації, аналізу та використання оперативно-розшукової інформації. Початок найбільш масштабного етапу розвитку інформаційно-аналітичної роботи в оперативно-розшуковій діяльності органів внутрішніх справ (початок 1990-х рр. – 19 листопада 2012 р.) пов'язаний із проголошенням незалежності України, прийняттям Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність», структурною перебудовою органів внутрішніх справ України та системою їх інформаційно-аналітичного забезпечення. Цей період характеризу-

ється створенням обліків міжвідомчого характеру, розвитком міждержавних обліків, використанням інтегрованих банків Інтерполу; розвитком технологій аналітичної та комп'ютерної розвідки; упровадженням в оперативну практику мультимедійних технологій; розробленням технологій здійснення інформаційно-аналітичної роботи у транспортних телекомунікаційних мережах та електронних інформаційних мережах [9]. З розвитком комп'ютерної техніки ведення криміналістичних обліків, зокрема картотек, значно спростилося, що позитивно позначилося на процесі розслідування. З моменту комп'ютеризації криміналістичну інформацію почали диференціювати відповідно до видів судових експертиз. Найбільш інформативними стали трасологічні, дактилоскопічні та балістичні обліки, які дали можливість швидкого розшуку не тільки людей, а й знарядь вчинення кримінальних правопорушень, зброї тощо. Комп'ютерна техніка, а згодом і мережа Інтернет спростили обмін обліковою інформацією між підрозділами як усередині країни, так і на міжнародному рівні.

Варто звернути увагу на те, що в розглядувані нами часи для позначення діяльності з накопичення інформації та її використання в розслідуванні злочинів вживали словосполучення «кримінальна реєстрація» (тобто реєстрація злочинів і злочинців), яке трапляється в деяких підручниках дотепер. В останню чверть XX століття у криміналістичній літературі вживався термін «криміналістична реєстрація», який відображає криміналістичну природу вчення та належність його знань до науки криміналістики. Зазначеним терміном позначають сукупність лише криміналістичних обліків, які використовують працівники поліції під час розслідування злочинів. В умовах сьогодення під час розслідування кримінальних проваджень слідчим, оперативним працівникам або експертам доводиться звертатися до інформаційних систем різної відомчої належності з метою отримання зареєстрованих відомостей про криміналістично значущі об'єкти, а саме до Міністерства внутрішніх справ України, Національної поліції України, Міністерства юстиції України, Державної фіскальної служби України, Державної судової адміністрації України, Національної асоціації адвокатів України, баз даних банківських установ, баз даних систем контролю та обліку робочого часу, баз даних операторів мобільного телефонного зв'язку та відеоспостереження, баз даних реєстрації терміну перебування особи в установі тощо. Тому сьогодні знання про

накопичення, обробку й використання інформації називають інформаційно-довідковим забезпеченням розслідування злочинів [9].

Насправді така «гра» словосполучень дуже принципово змінює сутність підходу до особливостей досудового розслідування та завдань його суб'єктів. Коли йшлося про кримінальну реєстрацію, увага акцентувалася на потребі розшукати й покарати винну особу, тобто суспільно небезпечне діяння сприймалося як неминучий, деструктивний феномен, а покарання за нього – виключно як самоціль і прагнення продемонструвати дієвий, превентивний державний механізм. Своєю чергою криміналістична реєстрація позиціонується вже як сукупність певної інформації, яка дає можливість не тільки закрити кримінальне провадження внаслідок отримання позитивного результату, а й дотриматися положення, що викладене в ч. 2 ст. 50 Кримінального кодексу України, де вказано, що покарання має на меті не тільки кару, а й виправлення засуджених.

Висновки. Таким чином, генезис розвитку інформаційного забезпечення досудового розслідування можна умовно поділити на декілька періодів, які ознаменувалися революційними від-

криттями, що надалі дали значний поштовх для розвитку криміналістичної науки. Це, зокрема, такі періоди:

1) *стародавній* (з II ст. до н. е.) – зародження примітивних способів реєстрації та ідентифікації осіб;

2) *етап формування та розвитку наукових знань і вчень про інформаційне забезпечення розслідування протиправних діянь, апробації елементарних криміналістичних технологій у практиці судів із розгляду кримінальних справ* (882 р. н. е. – 1917 р.) – удосконалення наявних технік ідентифікації осіб, які вчинили протиправні діяння, перші спроби створення нових способів і засобів розшуку злочинців, нормативно-правова регламентація інформаційного забезпечення розслідування;

3) *період відродження та стрімкого розвитку криміналістичного вчення* (з 1917 р. й донині) – поступовий перехід до сучасних форм криміналістичного інформаційно-довідкового та інформаційно-аналітичного забезпечення досудового розслідування, його криміналістична диференціація, а також створення принципово нових техніко-криміналістичних шляхів розслідування кримінальних правопорушень.

Список літератури:

1. Бухонський С.О. Інформаційно-аналітичне забезпечення початкового етапу досудового розслідування : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 ; Класичний приватний університет. Запоріжжя, 2017. 259 с.
2. Іщенко А.В. Історико-хронологічні аспекти розвитку дактилоскопії. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2001. № 1. С. 244–250.
3. Чисніков В.М. Бертільон Альфонс. *Міжнародна поліцейська енциклопедія* : у 10 т. / відп. ред. : Ю.І. Римаренко, Я.Ю. Кондратьєв, Ю.С. Шемшученко. Київ : Атіка, 2009. Т. V : Кримінально-процесуальна та криміналістична діяльність поліцейських організацій. С. 59–61.
4. Галимов О.Х. Малолетние лица в уголовном судопроизводстве. Санкт-Петербург : Питер, 2001. 224 с.
5. Голунский С.А., Шавер Б.М. Криминалистика. Методика расследования отдельных видов преступлений. Москва : Юридическое издательство НКЮ СССР, 1939. 372 с.
6. Мовчан А.В. Історичні аспекти становлення та розвитку інформаційно-аналітичної роботи в оперативно-розшуковій діяльності. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2013. № 3. С. 230–237.
7. Овчинский С.С. Оперативно-розыскная информация. Москва : ИНФРА-М, 2000. 367 с.
8. Яковец Е.Н. Проблемы аналитической работы в оперативно-розыскной деятельности органов внутренних дел : монография. Москва : Издательский дом Шумиловой И.И., 2005. 219 с.
9. Департамент інформаційно-аналітичного забезпечення. URL: <http://www.mvs.gov.ua/mvs/control/main/uk/publish/article/544651>.

Kovalova O.V. DEVELOPMENT OF THE INFORMATION SUPPORT SYSTEM OF PRE-TRIAL INVESTIGATION IN THE XX CENTURY

The article considers the peculiarities of the development of the information support system of pre-trial investigation in the XX century. It is pointed out that, unlike dactyloscopic databases and photographic files, trasological and ballistic records were created and formed much later; due to the lack of sufficient scientific developments and knowledge in this field. Full accounting required identification (individual) data, which required scientists and practitioners to distinguish common features of traces of trasological or ballistic origin from individual, specific to a particular type of object (instrument of socially dangerous acts, weapons,

etc.). With the development of knowledge in this area, the so-called “forensic labels” became widespread – special individual marks that allowed better and faster identification of the object by which the illegal act was committed. With the development of computer technology, the keeping of forensic records, including files, has become much simpler, which has had a positive effect on the investigation process. From the moment of computerization, forensic information began to be differentiated according to the types of forensic examinations, the most informative were trasological, dactyloscopic and ballistic records, which allowed to quickly search not only people but also weapons, weapons, etc. Computer technology and, over the years, the Internet have made it easier to share credentials between offices both domestically and internationally. It is concluded that the genesis of the development of information support of pre-trial investigation can be divided into several periods, which were marked by revolutionary discoveries, which later gave a significant impetus to the development of forensic science: 1) the ancient period (II century BC); 2) the period of formation and development of scientific knowledge and doctrines on the information support of the investigation of illegal acts, approbation of basic forensic technologies in the practice of courts for criminal cases (from 882 AD – 1917); 3) the period of revival and rapid development of criminological doctrine (1917 – our time).

Key words: *forensic records, information support, pre-trial investigation, forensic labels, databases.*